

Mák Ferenc

Szlavóniai és baranyai utazók a XVIII. és a XIX. században

Ma már elképzelni is nehéz, hogy a Savoyai Jenő 1697-ben Zentánál kivívott fényes győzelme és az 1699-ben Karlócán megkötött béke nyomán a török megszállás és rabság alól felszabadult dél-magyarországi területek milyen elképesztő nyomorba süllyedve várták az évszázados haldoklás megszűnését. A történeti források is csak elvétve számolnak be az elpusztított, elmocsarasodott vidék lakóinak nyomorúságos életéről, hiszen a török adónyilvántartások és összeírások, a defterek szikár adatain túl szinte semmilyen írott forrás nem őrizte meg az akkori közállapotokat. Hogyan is őrizhette volna meg, hiszen néhány jelentősebb, egykori fényét és hatalmát veszítette város – Szeged, Pécs, Szabadka, Zombor, Eszék, Becskerek és Temesvár – közigazgatási és egyházi adminisztrációján kívül nem volt mód írott formában dokumentálni a vidék emberének az életét. Egyébként is, több napi járőföldre nem akadt ember által lakott település, ahol a közösségi életnek bármilyen formája megjelenhetett volna. Bél Mátyás, a jeles polihisztor hatalmas művéhez, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742) elkészítéséhez gyűjtötte az élményeket és a tapasztalatokat, amikor – feltehetően 1734-ben – Bács-Bodrog vármegyét is beutazva a következő sorokat vetette papírra: „a később megerősödött török háborúk ezt a vidéket nemcsak a lakosaitól fosztották meg teljesen, hanem a nemes férfiaktól is, és másfél századon keresztül úgy kimerítették, hogy a régi életnek a nyoma is alig látható. Ezért van az, hogy igen kevés nemes van itt, és hogy ugyancsak ritkák a falvak és a mezővárosok.” Útja során veremlakásokat – jobbik esetben „napon szárított téglából” összetákolt kunyhókat – látott, melyeknek rémült lakói gyanúsán szemlélték a közeledő idegent. A beszámolóból kiderül, Bél Mátyást, a nagy tudású utazót, aki Magyarország boldogabb sorú tájain kastélyokat és katedrálisokat, klasszikus és reneszánsz emlékeket lajstromozott, országos vásárok és forgalmas folyamatkelők bazári forgatagában figyelte meg a népélet mindennapi jelenségeit, megrendítette az Alföld elpusztult életének nyomorúságos látványa. Elképedve jegyezte fel: „mit meg nem teremne ez a magától is bőkezű föld, ha volnának, akiknek gondjuk lenne kertek létesítése és lenne szakértelmük hozzá.” De még sokáig nem volt gondos gazdája e vidéknek, egy évszázad is eltelt, mire új lakói otthonossá tették a tájat.

A magyar tájat, amelyet újra fel kellett fedezni. A reformkor lázas nemzedékének kellett útra kelnie, hogy szinte lépésről lépésre araszolva hódítsa meg újra a magyar vidéket. Fényes Elek 1842-ben, visszaemlékezve a reformkori mozgalom indulásának éveire, így fogalmazott: „És lőn mozgalom, indítványok tétettek egy új, igazságos adórendszer, örök-válság, büntető törvénykönyv, népnevelés [...] ügyében. És midőn mindezen előszámlált

tárgyakat őszintén meg akarnánk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk; mert nem ismerjük hazánkat.” Az 1820-as években már minden a honismeret lángjában égett – tudós papok, feladatot kereső tanítók, nyugalmazott császári katonák, nyugati egyetemeken tanult, klasszikus műveltségű deákok, udvari földmérő hivatalnokok, a Magyar Tudós Társaság lelkes tagjai rótták az ország útját, hogy adottságainak, gazdagságának felmérése révén megismerjék a hazát, hogy a népelet rejtett értékeinek feltárása nyomán fogalmazzák meg az új Magyarország felvirágoztatásának programját. Ez volt a magyar reformkor lényege, a nagy kihívás, amely egy Széchenyi Istvánnak, egy Wesselényi Miklósnak is a teljes életpályáját meghatározta.

Munkájuk persze nem volt előzmények nélküli, egy korábbi, latin műveltségű nemesdedék legkiválóbbjai – többségük a török megszállás kegyetlen másfél évszázadának megpróbáltatásaitól megkímélt – felvidéki, erősen polgárisodó városok gazdag vagy éppen feltörekvő családjainak gyermeke, a kor tudományos igényeinek megfelelően igyekezett képet alkotni a XVIII. század második felének Magyarországról. Horányi (Alexius) Elek *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* (1775, 1776 és 1777) című háromkötetes munkája, Lipszky János császári huszárezredesnek a magyar birodalom és a kapcsolt tartományok részletes topográfiai leírását tartalmazó műve, a *Repertorium Locorum Objectorumque in XII tablis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae* (1808), Schwartner Márton 1809-ben és 1811-ben Budán megjelentetett háromkötetes *Statistik des Königreichs Ungarn* című műve, és legfőképpen Csaplovics János *Topographisch-statistisches Archiv des Königreich Ungarn* (1821), valamint Kunits (Michael) Mihály a mérnöki tudomány jeles művelőjének *Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn* (1824) című páratlanul gazdag ismeretanyagot tartalmazó könyve őrzi ma is az akkori Magyarország közállapotának leírását. Minden mérhető, számba vehető, lajstromba iktatható részletre, adatra, tárgyra és jelenségre ügyeltek, helynévtárakat készítettek, birtokfelmérést és birtokösszeírást végeztek, térképeket, „topographiai rajzolatokat” vetettek papírra, és a kor vezető tudományának szellemében mindenről „statistcai leírást” készítettek. Kitaibel Pál, a botanika tudora két és fél évtizeden át tartó, húszezer kilométert is meghaladó utazásai során 1800-ban Waldsteinnel és a kitűnő Schütz festővel együtt az elsők között járták be a déli területeket, a Bácskát, a Bánátot, a Temes vidékét és Horvát-Szlavónországot, melyeknek flórájáról 1802-ben Bécsben 280 színes táblával illusztrált füzetsorozatot adtak ki. Hazafiúi kötelességének érezte, hogy nemzetével megismertesse, hazájában a „zászlós csüdfű, a cseplesz-meggy, a kökény, a cseregalagonya és a veresgyűrű som mellett a bibircses nyír, a sóskafa, a mogyoró, az egybibés galagonya, a fagyal, a fürtös és sarlós gamandor, a naprózsa, az ebfojtó müge, a szarvas- és citromkocsord, a vastövű imola” is honos haszon- vagy gyógynövény. Amikor Párizsban a francia tudományos élet legkiválóbbjai az akkori művelt világ ismeretanyagát a harmincöt kötetes Enciklopédiába foglalták össze, Magyarországon hoz-

zájuk mérhető lelkesedéssel folyt a Kárpát-medence természeti és kulturális értékeinek a feltérképezése, számbavétele és leírása. Horváth Mihály 1840-ben kiadott, s a déli vármegyék gazdaságtörténetét is kellő alapossggal részletező *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt* című monográfiájáig azonban jószerével csak deák nyelven megjelentetett művekben szerepelt a vidékünk.

Persze akadtak azért kivételek is. Hoblik Márton, Verőce vármegye táblabírája *Parasztii lakodalmi szokások Verőcze vármegye három és Szerém egy magyar falvaiban* címmel a Tudományos Gyűjtemény 1833. évfolyamának IX. számában tette közzé Magyar-Rétfalu, Haraszi, Szentlászló és Kórógy népének szokásvilágáról írt értekezését – helyet teremtve ezzel e tájnak a magyarság etnográfiai térképén. Előtte azonban egy szépreményű ifjú, az alig huszonhárom éves Teleki Domokos mindössze két év leforgása alatt négy nagy utazása során Erdélytől Fiuméig – ahogyan ő írta: Fiumáig – bejárta a magyar korona országának és valamennyi csatolt tartományának a területét. Úti élményeiről az 1796-ban Bécsben megjelent könyvében számolt be. Elképzelhető, hogy valahol a bezdáni átkelőnél üdvözölték egymást gróf Hofmannsegg szász utazóval is, aki eredeti szándéka szerint mindössze természettudományos gyűjteményét szerette volna gyarapítani a dél-magyarországi vármegyék lápos vidékén, ám útja során oly mértékben beleszeretett a magyar vidékbe, hogy kíváncsisága a magyar népelet legkiválóbb ismerőjévé avatta őt. Úti élményeiről nagynénjéhez intézett leveleiben számolt be, leírásai ma már történelmi jelentőségű dokumentumok a magyar művelődéstörténet és a néprajz számára egyaránt. John Paget, a későbbi Paget János a reformkori magyar arisztokrácia kedvelt alakja eredetileg Pozsonyban a viharos országgyűlés eseményeit kívánta tanulmányozni, de a forradalom előtti történések olyan lendülettel sodorták magukkal, hogy kíváncsiságától hajtva, új ismerőseinek, a Wesselényieknek a segítségével beutazta Magyarország és Erdély jelentős részét, s Wesselényi Polixéniával kötött házassága révén itt is maradt nálunk, osztozva a nemzetünk valamennyi megpróbáltatásában. Az ő nyomukban járt a Dráva-vidéken évtizedekkel később, 1868-ban Georges Perrot francia utazó, aki az előtte barangolókkal ellentétben csupán osztrák tartományt látott Magyarországon – úti beszámolóján mindvégig érezni lehet a művelt nyugati ember lekezelő fölényét.

Ők azok, akik műveikben a legszebb, a leghihetősebb és a legrészletesebb leírást adták a XVIII. század végi és a XIX. századi dél-magyarországi területekről és azok lakóiról. A Bácska, a Bánát, a Temesi Bánság mellett Szlavonországba is ellátogattak, s az útjuk során szerzett benyomásait, tapasztalataikat és élményeiket beszámolóban örökítették meg.

Teleki Domokos, a hazájáért lelkesedő tudós

Patriam illustrare, cum possis, nolle scelus est – Ha nem akarod bemutatni a hazát, bár képes lennél rá, vétkezel – írta a Bécsben 1796-ban megjelent *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmértetésével együtt* című munkája élére

Teleki Domokos, a lelkes erdélyi ifjú, a marosvásárhelyi könyvtár, a híres „téka” alapítójának, gróf Teleki Sámuel kancellárnak a fia. Lentebb az ajánlásban pedig ez olvasható: „Az Erdélyi Díszes Magyar Társaságnak, melyben a hazának oszlopai, becsüllött tudósai és nagyra igyekező fiai a tudományok gyarapítására és az anyai nyelv pallérozására s terjesztésére, ezáltal pedig *a nemzeti karakternek* állandó fenntartására s ékesítésére egybeszövetkeztek: az ide foglalt tudósításokat ajánlja az Iró.”

Életrajzírója, Éder Zoltán szerint 1773-ban született székelyföldi arisztokrata fiú tizenöt éves korától a bécsi egyetemet látogatta, tizennyolc évesen pedig a pesti egyetemre járt. „Tagja volt a lipcsei gazdászati, a jénai természetvizsgáló társaságnak, az újonnan alakult jénai ásványtani társaság pedig őt választotta első elnökének.” Húszévesen kezdett széles e hazában utazni, úti beszámolóit huszonhárom éves korában jelentette meg, két évvel később, 1798-ban pedig már – a magyar tudományosság pótolhatatlan veszteségére – eltávozott az élők sorából. Egyik leglelkesebb munkatársa volt – s ez művéből is kiolvasható – az Aranka György szervezte Erdélyi Magyar Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaságnak, apjának kellett fegyelmeznie őt, hogy a tudományok mellett egészségének is szenteljen némi figyelmet. Hasztalan.

Az 1793-ban „Magyarország felső részeiben” és még ugyanebben az évben „Erdély egy részében” tett utazását követően Teleki Domokos harmadik útja Dél-Magyarországra vezetett. A telet még Budán töltötte, de ismeretlen útitársával 1794. május 2-án elindult, és Kecskeméten, Szegeden át délnek vette útját, hogy Torontál, majd Bács-Bodrog vármegyén és Szlavónia egy részén áthaladva, utazását a Bánságban fejezze be. Az ifjú erdélyi arisztokrata korábbi utazásaihoz hasonlóan, most is mindenre ügyel, a városi hivatalokban, a magisztrátusokon, a parókiákon és a levéltárakban a település, a város okmányait tanulmányozza, és bőségesen idéz azokból. Híreket gyűjt a lakosság körében, és tetemesen hagyatkozik a népi emlékezetre. Kecskeméten lejegyezte a beszélő köntös, a későbbi Mikszáth-regény korai történetét, és a nem sokkal korábbi tüzesetet is megörökítette. Szegedben viszont csalódott, sehol sem találta Mátyás királyunk egyik kedvelt városának a nyomát, de még láthatta az azóta nyomtalanul eltűnt szegedi vár bástyáit és falait. Magyarkanizsánál kelt át a Tiszán, s amit ettől kezdve papírra vetett, páratlan értékű dokumentuma a vidék történetének. Lelkesedett a vidék megműveléséért folytatott emberi erőfeszítésekért, de szóvá tette és elítélte az új földbirtokosok hazafiatlan magatartását, azt, hogy a magyar jobbágyok helyett oláhokat telepítettek a birtokaikra. „Hetzfeldről fél napi mulatásom után elmentem Törökbecsére, onnan Bács vármegyébe igyekezvén. Mentem eszerint per Nagyikinda és Beodra Törökbecsére, egy commerciumra nézve az ott való nagy konkurenciáért nevezetes helyre. Fekszik ez a Tisza mellett, amelynek partján tágos kikötőhelye vagyon. Mezőváros. Itt a Tisza partján számos nagy hajókat láthatni, melyek a Tiszán fel a Dunáról, a Száváról és a Dráváról jönnek ide a gabonának és dohánynak vásárlása végett: mely terméseket az egész Banátusból, sőt feljebből is ide hordják öszve és nagy bőségben eladják. A vevők rendszerint Slavóniából és Croatiából,

a Littoraléből és Olaszországból is jönnek (ennek előtte Törökországból is jöttek), és sok hajóikat a gabonával és dohánnyal itt terhelvén, ezzel ismét visszatérnek. Törökbecsénél a Tiszán hidason általmenvén, jöttem per Magyarbecse. Sz[ent]tamás (ezek ráccokkal elegyes magyar helységek, amilyen Bács vármegyében sok vagyon.) Német-, vagyis Újverbászra az itten kezdett hajókázó kanálisnak megtekintésére.” Közben Kiss József személyesen mutatta meg neki hatalmas művét, az épülő Ferencz-csatornát, amelynek láttán Teleki Domokos hosszan értekezett a hajózási részvénytársaság jelentőségéről. Útja során mindvégig csodálta a kora tavaszi szép arcát mutató, virágzó tájat, s kiváló történeti érzéssel bocsátkozott a múlt eseményeinek fejtegetésébe. Kiskőszegnél lépett Baranya földjére – ettől kezdve feljegyzéseiben kibomlik a Dráva-vidék pazar látványa.

„Battináról Eszeknek mentünk, Hercegszőlősön által. Eszekig Baranya vármegye. Az út egy kis darabig a battinai hegyek alatt, azután pedig térségen és erdön, Türje nevű falutól fogva pedig Eszekig egy töltésen megyen el. Ez egy derék és szép töltés, mely egy szélesen elterjedt mocsáros helyen van keresztülvé. Hosszasága szinte egy órát tart, és éppen a Dráva partján végződik, ahol egy nagy emlékeztető oszlop vagyon II. József császárnak és Mária Terézia királynénak emelve (melyen mind a két uralkodónak félképei köbe faragva látszanak) a töltés csináltatásának és az Eszek mellett lévő mocsarak kiszáritásának emlékezetére.

A Dráván, mely itt elfoly, az ember hídon általmenvén, mindjárt Eszek várába ér, mely ezen víznek partján egy kies térségen fekszik. Már e[z] Slavonia.

Eszeknek más két részei, úm. az alsó- és felsőváros, a vártól egy fél mérföldnyi távolságra fekszenek, jobb és bal felől a Dráva mellett, úgy, hogy a várat éppen közbulveszik. A várba megszállván, egy kevés kinyugovás után a várat és a két várost bejártuk. A vár egy a legerősebbek közül az országban. A legerősebb várak pedig Magyarországon: Pétervárad, Eszek, Tömösvár, Arad. Erősítéseinek egy része a Dráván túl is fekszik a várral éppen szembe, és annak nagy oltalmazására szolgál. A várban nagyobbára mind szép és derék épületek vagynak, melyek közül a piacon lévő nagy kaszárnya tekintet érdemel: az utcák csinosak és nemigen egyenetlenek, kövel is rakottak. Az egynehány várbeli kaszárnyákban pedig és a föld alatt lévő kazamatákban harmincezer fegyveres ember férhet. A lakosok majd csaknem mind németek.

A felsővár, melybe a városból egy szép allé vezet, a jobb és csinosabb mezővárosok közé számláltathatnak. Az árnyékos utcák, minthogy a házak előtt majd mindenütt nagy hársfák vagynak ültetve, a városnak, mely különben szép és nagy épületekben szűkölködik, sok kellemetességet adnak. Az alsóváros, mely a vártól hasonló messzeségnyre van, mint a felsőváros, ehhez hasonló, csakhogy épületeire nézve alább való ennél. A lakosok, kiknek számok mindössze mintegy nyolcezerre megyen a két városban, ráccokkal elegyes tótok, kik részint katolikusok, részint görög vallásúak, vagynak kevesebb számmal németek és legkevesebben magyarok is. Verőce vármegyének a felsővárosban vagyon vármegyeháza, és némely vármegye tisztjei itten laknak, itt vagyon egy provin-

ciális kommisszariátus is. Eszek egészen, mind a vár, mind a két város, k. kamara jószágá, és a többi kamarai városok módjára vagyon igazgatása.

Eszeknek egész vidékit az elterjedt sík térség, a szélesen folyó Dráva vize, a házak felett tetejeket kiemelő sok fák és a vár háta megett a két város között hosszan elnyúló kertek gyönyörűségessé teszik. Itt állott a régi időkben ama római híres kolónia, Mursia, melyet Adrianus császár épített volt, és amely egy tartománybéli tiszttartónak volt helye, ki innen az akkori Pannoniának egy részit igazgatta. A Nagy Konstantin császár idejében itt egy püspökség is volt. Ez a város a Napnyugati Császárságnak romlásáig virágzott, és sok barbarus népek pusztításaik miatt egy csekély faluvá lett. A Magyar Birodalomhoz foglaltatván azután Slavonia, egy a magyar királyok közül itt egy várat építtetett a Drávánál, melyet Eszeknek nevezett. I. Ferdinánd császár és király itt egy erős hidat építtetett a vízen keresztül, de amely a török háborúban elrontatott. I. Leopold a várat rendes erősséggé formáltatta; az újabb időkben pedig a mostani derék hidat építtetett a Dráván keresztül.”

Évekkel később, 1822-ben a Tudományos Gyűjtemény IX, számában H- szignó mögé bújva Hoblik Márton jelentette meg az egyedülállóan szép és gazdag történeti forrásanyagra épített *Eszék' Viszontagságairól* című értekezését, melyben a vár története mellett a környék vízszabályozással kapcsolatos eseményeit is részletesen bemutatta. Szólt egyébeken mellett a Teleki Domokos által is említett császári emlékműről, mi több, annak latin nyelvű feliratát is megörökítette. Teleki Domokos azonban Szerém vármegye felé folytatta az útját.

„Eszekről továbbfolytatván utamat, téren és imitt-amott erdős helyeken mentem. Vukovár egy derék mezőváros a Vuka vizének a Dunába szakadásánál. Szerém vármegyének fő helye. A lakosoknak, kik katolikusok és görög óhitű rác-tótok és kevesebben németek is, mintegy négyezerre megyen számok. Ezen helyben nagy kereskedés és sok kézi mesterségi szorgalom vagyon. Majd minden háznál áruló- vagy kereskedőboltot vagy dolgozóműhelyet lát az ember. A mesteremberek műhelyeinek nagy és nyitott ajtajai vagynak mindenütt, úgyhogy az utcákról lehet a dolgozókat szemlélni: ez Tótországnak más városaiban is hasonlóképpen vagyon. Úgy mondatik, hogy Vukovárról jó kereskedés úzetik sokféle árukkal Erdélybe. Régibb időkben ez a város erősített hely is volt, de annak mostan csak nyoma látszik. Vukovárt a hozzá tartozó szép jószágokkal együtt a g. Elz familia bírja. [...]

Újvidékről folytatott utunkban Péterváradon által Karlovicra jöttünk. Ez egy népes mezőváros, majd mind rácok lakják. Itt vagyon lakása az orientálishi rítust tartó tót-rác, görög és oláh eklésiák mertopolitájának, azaz fő püspökjének az egész Magyar Birodalomban s minden austriai tartományokban. A mostani metropolita Stratimirovics úr őexell.-ja. Kívánja minden hazafi, hogy mind ilyen püspökjei legyenek a nevezett vallásúaknak. Kinek is tiszteletére lévén, megnéztük ez alkalmatossággal a metropolitai templomot és az őexell.-ja bibliotékáját. A metropolitai templomot azelőtt nemrégén építtetette az előbbeni érsek úr; kívülről jól mutatja magát az épület, belülről pedig rác

gusztus szerént ítélvén szépnek vagy inkább cifrának lehet mondani, minthogy számtalan sok szép festésekkel és aranyozásokkal ékeskedik. A bibliotékája az érsek úrnak nem nagy, de válogatott könyvekből áll, némely igen ritka és megjegyzésre méltó könyveket és kizírásokat is látni. Ezen utolsóbbak közül említem Brankovicznak, szerviai despotának Égerbe való (Csehországba) fogságában írott, Serviának és az maga idejébéli magyarországi s erdélyi dolgoknak történetét, mely is a maga tulajdon keze írása, és igen nevezetes. [...] Karlovic emlékezetes azon békekötésről, melyet itten I. Leopold cs. és király 1699-ben a törökökkel kötött, amely által Bosniának és Serviának nagy részei a Magyar Koronához visszakapcsoltattak, de amely országok bírásától a possarovici békeség által, melyet IV. Károly császár és király kötött, a Magyar Korona ismét elesett. [...]

Karlovicról továbbfolytattuk utunkat, jöttünk per Idia Pászovára, hol is éjszakai szállásunkat vettük. Ez a Pászova evangélikus helység, többnyire mind tótokból áll, vagynak azonban kevés ott megtelepedett evang. magyarok is, akik Békés vármegyéből származtak oda. Vagynak Slavóniában még több protestáns helységek is, úm. még egy Újpászova nevű evang. helység, és ezenkívül Verőce vármegyébe nyolc reform. magyar helységek, kik azonban tót-rácokkal elegyesek, és a magyar nyelvet nem tisztán beszélik. A számlált helyiségeken kívül több protestáns helységek Slavóniában nincsenek, mivel ezen országoknak törvénye azt tartja, hogy a protestánsoknak szabad vallásbéli gyakorlások ne legyen. Azonban azoknak az egynéhány eklésiáknak, akik magokat megtarthatták, megengedettett a vallásbéli szabadság. Csodálni lehet, hogy azt a törvényt, mely szerint a protestánsok Slavóniából mintegy eltűntek vagynak, a közelebbi múlt 1791-béli országgyűlésén is (azonban az előbb említett tolerantialis klauzulával) megerősítették a slavoniai státusok. Pászova határnok katonahelység és a Péteváradtól fogva Zemlinik lenyúlik.”

Innen Teleki Domokos Zimony felé vette az útját, részletesen bemutatta a Duna és a Száva torkolatánál lévő, katonailag szigorúan őrzött szerbiai határátkelőt, majd Pancsován keresztül Bánátus földjére lépett, hogy a korabeli magyar nyelv minden szépségét bemutatva, máig egyedülálló részletességgel mutassa be a legendás katonai határőrvidék valóságát. Elragadó az a részletekre is ügyelő, széles látókör, mellyel a húszas éveinek elején járó ifjú vándor az általa tapasztaltakat írásban megörökíti. Korábbi, felvidéki útja során a bányavidék gazdasági mutatóit tárgyalta, és miközben percentet számolt, az érc megmunkálásának szakmai bemutatását is elvégezte. Erdélyben a székely lakóházat mutatta be olyan szakszerűen, hogy a néprajztudomány ma is szívesen hivatkozik rá, Torontálban a közigazgatás újjászervezésért folytatott hatalmas erőfeszítéseket méltatta, és a termőföld visszahódításának jelentőségét értékelte, Szlavóniában pedig az ott élő népek életét igyekezett kimerítő részletességgel megrajzolni. Igazi tudósi elhivatottságának lényegét azonban a Bánát történetének tárgyalásakor mutatta meg az olvasóinak. Ekkor már birtokában volt annak a hatalmas gazdaságtudományi felkészültségnek és ismeretnek, amelyet a negyedik útjáról, az 1795-ben az akkori Horvátországban tett utazásáról számot adó művében, az *Egy nemes ifjúnak Magyarország túl a Dunán fekvő alsó részén, Hor-*

vátországon, a magyar Littoralén és Triest városán keresztül 1795-ben tett utazás című beszámolójában csodálhat meg a kései olvasó. Amit Teleki Domokos ebben a fejezetben a magyar gabonakereskedelem fő útvonaláról, a folyami búzaszállításról, a károlyvárosi kereskedelmi központról, a hegyeket átszelő Károly-útról, s ezt követően Fiuma (sic!) gazdasági jelentőségéről papírra vetett, arra négy évtizeddel később, 1840-ben Horváth Mihály egy teljes ipar- és kereskedés-történeti monográfiát építhetett. Mi, késői csodálói azonban itt elköszönünk e kedves szlavónországi látogatóunktól.

„Újpászován és Battanicán által Zemlinbe érkeztünk. Itt a kommandáns Oberster úr igen szívesen fogadván, kivitt a Sáva hegyire (németül Sau-Spitze), mely is a Belgráddal áltellenbe lévő partnak az a része, amely a Száva vizinek a Dunába szakadásánál vagyon, ahonnan Belgrádnak egy részét és éjszaki s napnyugati fekvését jól lehetett látni. Azután a kontumácot [vesztegzárat] is megnéztük, amely Zemlinhez ragad ugyan, de egy kerítés által el van különözve a helységtől. A kontumác sok alkalmas épületekből áll; majd mindenkor tele szokott lenni, minthogy a török földről a Magyar Birodalomba való általjárás Zemlinnél felett nagy. Zemlin egy derék mezőváros, sok jó épületei vagynak, és lakosokban nem szűkölködik, kiknek számok kilencezerre megyen. Pallizádákkal [palánkokkal] és árkokkal van körülvéve; fekvése pedig éppen a Duna partján vagyon, részint téren, részint dombos helyen. Régen egy kisvára is volt, melynek még most is lehet düledékeit látni; ez a helységben feküdt, egy magosacska helyen: a török háborúban egy obszervatórium volt itt fából épülve. Minekelőtte az ember Zemlinbe érne, a majorokon megyen keresztül, melyeket egy falucskának mondhatnák. A Zemlin lakosai rácok és németek, zsidók, örmények, görögök és más gyülevészség. A kereskedésből élnek, különösen pedig Belgrádnak szükségeire gondoskodnak, és gyakran igen nagy hasznot látnak a belgrádiak nagy szükségekben. Ez a hely a maga nagy kereskedéséről méltán megjegyezhető, s tekintetet érdemel. Ugyanis mintegy középpontban fekszik Bécs és Konstantinápoly között, és mindennek, ami ide vagy oda megyen, itt kell átvitetni. Azért is minden Német- és Magyarországból. Másfelől pedig Törökországból jövő árúknak és portékáknak fő letévő helye (depozitóriuma), melynek letételére sok magazinumjaik vagynak mind az itt, mind a távol lakó kereskedőknek.”

Hofmannsegg, a nyílt szívű szászországi természetbúvár

Tekei Domokos és Gróf Hofmannsegg, az erdélyi és a szászországi arisztokrata kedélyes útitársak lehettek volna, ha együtt járnak be azt az utat, amit 1794-ben mindketten megtettek Magyarország déli vármegyéiben. Eredetileg természetrajzi gyűjtőútnak indult az előkelő német gróf magyarországi utazása, hiszen Német-, Francia- és Spanyolországi, valamint Portugáliai bogarászását követően a kontinens elhíresült lápvidékéről, Dél-Magyarországról gyűjtött ásvány-, rovar- és madárkülönlegességekkel szerette volna gazdagítani messze földön híres gyűjteményét. Történt azonban, hogy utazónk saját

tájékozatlansága okán Pécssett rövid időre áristomba került. Csak addig, amíg a helyi hatóságok megkeresésére Bécsből hitelt érdemlően igazolták személyének kilétét, s azt az utazásra feljogosító útlevelemben is rögzítették. Pécs notabilitása azonban e rövid időre sem hagyta magára a grófot, magával vitte minden helyi mulatságra, bevonta őt minden helyi eseménybe. Az urak és az ifjú hölgyek eközben olyan varázslatos világot teremtettek az egyébként „fogságra ítélt” német gróf köré, hogy az hónapokra ott felejtette magát a körükben – magyar ruhát öltött magára, és megtanulta a magyar nyelvet. Egy évvel később, amikor eredeti szándékának megfelelően folytatta az utazását, s a Titel-környéki sajkás határőrvidéken barangolt, a következőket vetette papírra: „Magyarnyelvi tudásomnak itt épen semmi hasznát nem vettem, az emberek itt nem tudnak másként mint ráczul; azért úgy örültem, ha véletlenül egy magyarra akadtam, mint egy évvel előbb, ha némettel találkoztam. E vágy oly nyelv után, melyből egy évvel ezelőtt még semmit sem tudtam, előttem elég komikusnak látszott. Leginkább kellett nevetnem, ha vadászommal vadászatra mentünk; egy magyar kocsis volt ilyenkor velünk és egy rácz vezető, ki olaszul beszélt. Hogy mi négyen magunkat egymással megérthessük, négy nyelvre volt szükségünk és én mind a hárommal tudtam beszélni, egyikkel németül, másikkal olaszul, a harmadikkal magyarul.”

Hofmannsegg grófunk útja során egy-egy nagyobb állomáshelyén levelet írt szeretett nagynénjéhez, melyben tüzetesen beszámolt magyarországi élményeiről. A levélbe foglaltak a korabeli magyar valóság páratlanul értékes leírását tartalmazzák. Az utazó részletesen leírja az utazás körülményeit, az út menti fogadók világát, a lovas szállítóeszközök megszerzésének fortélyait, a paraszti huncutságot, a katonai szigort és a mindenütt terelődő bürokratikus ügyintézés keserűségét. *Szegeden a Tiszánál, 1794. május 31-én* megcímzett levelében a bácskai pusztaságnak és a magyar szállásoknak olyan pazar leírását adta, amelyből néprajzosaink sok-sok nemzedéke tanulhatott: A Dunán átkelve „Bezdán mindjárt az első helység, a mely roppant terjedelmű pusztáival – melyeken szarvasmarhát tenyésztenek – a többi ily nemű helyeket felülmulja. Az egész vidék legelő, melynek termékenysége oly nagy, hogy jó években embermagasságú fű nő rajta; nagy szárazság idején azonban néha a marhának is alig van mit ennie. Körülbelül 2-3000 szarvasmarha van itt, továbbá juhok, lovak, sertések s mindez egyetlen uraságé. Egy ilyen gazdaságban van egy számadó, és annak több alárendeltje, kik hasonlóan aligha valamivel jobban élnek, mint marháik. Ezelőtt aligha volt az embereknek rendes lakásuk, legfeljebb kunyhó vagy ilyesféle; de most már a juhásznak is elég jó állandó lakása van, s itt-ott gyakran lehet kisebb házakat is látni. A pusztá főrahelye a szállás. Innen visznek ki hetenkint a juhászoknak kenyeret, szalonnát, főzeléket a legelőre. Hús úgysis elég van, mert a nyáját nem lehet mindig pontosan számon tartani. Különben a farkasok igen jó kifogásul szolgálnak nekik. Legjobban szeretik az emberek a fiatal csikókat. E pásztorok vad életmódja gyakran az utasra nézve is veszélyes, mert a gyilkolás nem esik nehezőkre. Félreeső csárdákat nagyon veszélyes éji szállásul választani, ha az ember egyedül van és nincs fölfegy-

verkezve. A ki itt nem tud magyarul, az igen kellemetlenül érezheti magát. Most már elég folyékonyan beszélek. Szerencsére a köznép oly jól sőt még tisztábban beszéli a nyelvet, mint a legelőkelőbb emberek. Még a nagy komondorok is, melyeket az emberek a marhák mellett tartanak, igen félelmesek; kivált, ha éjjel négy-öt ilyen vad dühösen csikorgatja a fogát. Oly nagyok, akár a farkas, bodrosak és fehérek s a mi lovainkat bizonynyal kihoznák a türelemből; de az itteniek, úgy látszik, már megszokták, mert habár szájaik felé ugranak is, de mégse nem félnek tőlük. Szántóföld a pusztában csak annyi van, a mennyi a kenyérre épen elég, de mégis úgy hiszem, hogy itt-ott a lakások körül dohányt is termesztenek, melynek tenyésztése sok százezer forint jövedelmet nyújt az országnak.”

Grófunk már az Al-Duna vidékén járt, amikor 1794 őszén váratlanul – leveleiben nem részletezett okokból eredően – félbeszakította utazását, és Bécsbe utazott. Feltételezhető, hogy a Martinovicsék letartóztatását követő napokban a magyar határőrvidéken bogarászó német gróf jelenléte a hatóságoknak is szemet szúrt, s tudósunk – felmérve a helyzet súlyát – tervezett útjának felénél visszafordult, s Bécsbe utazott. Hogy utazása mégse legyen hiábavaló, a nagynénjéhez írt leveleit hamarosan sajtó alá rendezte, és 1800-ban Görlitzben könyv formájában is megjelentette. Majdnem egy évszázadnak kellett elmúlnia ahhoz, hogy e végtelenül hasznos és tudományos szempontból is értékes úti beszámoló magyarul is közkinccsé váljon; Berkeszi Istváné az érdem, hogy felfedezte a német nyelvű könyvecskét, lefordította magyarra, és az érdektelennek ítélt részek elhagyásával 1897-ben *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben* címmel a Franklin-Társulat közreműködésével megjelentette.

A szászországi tudós vándor, miután 1794-ben közel két hónapot töltött Szegeden, ismét Pécsnek vette az irányt. Így érkezett a Dráva vidékére, s mint mindenütt az útja során, most is élvezte az eléje táruló látványt. Eszéken írott levelének sarkában ott áll a dátum: „1794. június 13-ától végeig.” A főispáni igazolások bonyodalmánának és a fogatos járművek biztosításának részletes leírását követően ez olvasható a levélben: „Ha jól halad az ember, naponkint 12-16 mérföldet is megtehet. Szegedről kiindulva, nem tehettem másként, mint a legrosszabb módot választva utalvány nélkül indulni meg egyedül a jó szerencsére bízva magamat s valóban Eszékig nem is volt semmiféle kellemetlenségem, pedig ez húsz mérföldnyi út. [1794.] Július 5-én érkeztem ide. A városon kívül még az alsó és felső város van. Már tavaly is a várban laktam, az idén is ugyanazon vendéglőben szállottam meg. Másnap reggel hozzám jött Rosenberg tábornok hadparancsnok segéd-tisztje és kérdezősködött útlevelem felől. Én éppen már magam készültem a tábornokhoz menni s ezt meg is mondtam. A tábornok igen udvariasan fogadott, de csodálkozott, hogy a mostani időben utazom ez országban, útlevelemet jónak találta és asztalához hívott meg. Társalgásba ereszkedtünk s rövid idő alatt igen jól megismerkedtünk.

[...] Eszék város a Dráva mellett fekszik, mely olyan nagy mint a mi Elbánk, egy egészen csupasz vidéken, de amely még nem olyan sűrű és szikár, mint Szeged vidéke, hanem beláthatlan rétek, szép zöld legelők környezik, melyek bokrokkal és erdőkkel váltakoznak

és a szemnek kellemes látványt nyújtanak. Ha a vízállás magas, úgy a csak valamennyire mélyebben fekvő helyek is el vannak öntve és így keletkeznek a különben oly sűrűen lakott mocsarak. Az idén majdnem mindenütt száraz lábbal lehetett járni s a víz visszahúzódott a tulajdonképpeni mocsarakba, tavakba és árkokba, de amelyeket elég nehéz megközelíteni. Az észéki oldalon van Szlavónia, vele szemben Magyarország. Szlavónia szebb, zöldebb és változatosabb, mint Magyarország legtöbb vidéke és lakói éppen olyan műveltek. Eszéknek három része van: a vár, az alsó és felső város. A vár majdnem olyan nagy, mint Neustadt Drezdában. A helyőrség s ami ezzel jár, adja népességének legnagyobb részét, vagy legalább is élénkségét. Itt minden egészen német és német lábon áll. Itt lakik a tábornok. A felső város egy negyedóra járásnyira van a várostól a folyó mentében fölfelé, némileg rosszabbul van építve, de nagyobb és igen festőiesen néz ki, mert sok kert van körülötte. Itt vannak a megyei és más királyi hivatalok, mint a fő-sóhivatal stb., némi nemesség is van s e miatt már inkább magyaros. Az alsó város éppen oly távolságra van a vártól a folyó alsóbb folyása mentében. Leginkább rácz kereskedők lakják. Ide ritkán jön az ember, legfeljebb, ha valami venni valója van, mit sokkal előnyösebben vehet, mint a várban. Ezerkétszáz francia fogoly is van itt, de közülük egy sincs tiszt. Helyzetükhöz képest elég jó dolguk van, meg van engedve nekik, hogy őrség felügyelete alatt csapatonként menjenek ki a várból a vásárra egyetmást bevásárolni és kazamatáik körül sétálni. Kezdetben igen sokan haltak el közülök, most már alig van száz beteg. Az itteni vidék lerajzolását nem tartom érdemesnek, mert semmi különöst nem nyújt. Annál több dolgot fog majd adni Péterváradnál Belgrádban. Mindkettőt megnézem a következő héten.”

[Szlavónia] 1794. július 8-i levelében ez olvasható: „Végre mégiscsak eljutottam a muzulmann urak szomszédságába. Tegnap este érkeztem Zimonyba. Ezzel szemben a Száva másik partján fekszik Belgrád. Amint Eszékéről kiindultam, a második állomáson már egy másik alispánnál kellett jelentkezniem előfogatra szóló utalványért, mivel itt kezdődik Szerém vármegye, mely egész Belgrádig tart. Szerémmegye tulajdonképpen Szlavóniával van egybe kebelezve, de azért mégis egy külön kis tartománynak tekintik és a címe »hercegség«. Igen termékeny, szép vidék, valóságos paradicsom. – Valóban szépen kezdődött. Az első helység Vukovár, egy nagyobb patak torkolatánál fekszik, mely a Dunába ömlik s ez több folyó-munkálatokra nyújt alkalmat. Így például láttam vásznat fehéríteni a parton, a mely erősen emlékeztetett szeretett hazámra. Csónakok és halász-szerelvények élénkítették a partot. A vidék szép és mindenütt változatos és így kellemesebb mint majdnem a legtöbb magyarországi vidék és mégis igen sok hiányzott ahhoz, hogy valóságos paradicsomnak mondhatnám. Az éjszakát egy nagyobb faluban töltöttem és másnap délben megérkeztem Péterváradra. Ez egy hajóhíddal van Ujvidékkel összekapcsolva. Ujvidék jelentékeny kereskedelmi hely s építési módjára nézve a többi magyarországi csupasz városokhoz nagyon hasonlít, ámbár mégis valamivel jobban épült, népesebb és élénkebb. Itt leginkább rácz kereskedők laknak, mint egyáltalában az egész Szlavóniát és a Szerémséget illirek lakják, kik magyarul semmit

nem értenek. Itt tehát megint nem használ magyar nyelvi tudományom s így kénytelen vagyok ráczul tanulni, a mely mégis sokkal könnyebb, mint a magyar. Ha hazamegyek, kíváncsi vagyok megtudni, mennyi hasonlósága van a mi vend nyelvünkkel. Bizonytal igen sok, Különb en ez Európának egyik legfőbb nyelve, mert azzal át lehet utazni Cseh-, Morva-, Lengyel-, Orosz- és fél Magyarországot, valamint Horvát-, Szlavon-, Görög- és Törökországot és épen nem hangzik rosszul.

A várban rögtön jelentkeztem Genet tábornoknál, ki Szlavónia hadparancsnoka. A határőrvidék berendezéséről írtam már neked, de arról még nem, hogy többféle hadparancsnokság van, melynek az őrvidek egyes részei alá vannak rendelve, s e hadparancsnokságnak ismét az általános magyarországiak alá tartoznak, így a horvátországi, szlavóniai, bánáti és erdélyi. A tábornok igen udvarias volt, megvizsgálta útlevelimeket s azután egy ajánlatot írt érdekemben Zimonyba, mely még az ő parancsnokságához tartozik és Pancsovára, mely utamban az első helység a bánáti határvidéken. [...]

Azután a vidéken voltunk Kameniczán, mely egy órajársnyira van Péterváradhoz. Itt lakik kísérőm apósa Marczibáni (előttünk bizonytal furcsa egy név), egy udvarias, becsületes férfiú, kinek úgy 50.000 tallér évi jövedelme van, és mégis olyan egyszerűen él, mint egy egyszerű vidéki nemes. Itt két napig kellett maradnunk s még akkor is alig akartak elbocsátani. Kamenicza igen nagy mezőváros, 500 háza van s vagy 3-4000 lakosa. A házak amphitheatralis alakban vannak a Dunapartra építve. Mögötte a hegyek lépcsőzetesen emelkednek és mind szőlővel vannak beültetve, a völgyek pedig közép magasságú szilvafákkal, A szilvatermelésből slivoviczát főznek, de nekem ez ital nem ízlik. Itt az országban nagyon isszák és külföldre is szállítják. Rozsneműeket az emberek épen nem vetnek, csakis szilvatermesztéssel foglalkoznak és halásznak. A rozstot Bács megyéből kapják, de egy sajátságos intézkedés következtében nekik nem szabad kenyeret sütniük, ezt egy újvidéki bérlő cselekszi. Ez nagyon nyomasztónak látszik.

A szőlőhegyek megett más hegyek is emelkednek, melyek erdővel vannak benőve. Egy kis paraszt szekérrel egy óra alatt értem fel a meredek hegy tetejére. Egy ló volt csak a kocsi két rúdja közé fogva, a másik mellette vontatott. E járművet itt taligának hívták. A magasból igen jó kilátás nyílt. Először is az úgynevezett Kralova-Stoliczára, a Duna másik oldalán látható az egész Bács- és Torontál megyének egy része 10-12 mérföldnyi távolságra. A hegycsúcs másik oldaláról a Szerémség nagy részét lehet látni, melyen sok szép és nagy hegység fekszik, Belgrádot is lehet látni mintegy nyolcz mérföldnyi távolságban. Mögötte és jobbra a Szávától láthatók a szerb és bosnyák határhegységek. A hegyekből igen jó forrásvíz ered, melyekből néhányat a tulajdonos szökőkutakra használt fel, melyek most kertjének díszjeiül szolgálnak. Nem igen láttam még helyet, hol angolkertet olyan könnyen lehetne alakítani mint itt. Búcsúzásakor jó házigazdám egy igen nagy keselyűt ajándékozott nekem; ezek Európának legnagyobb szárnyasai. Szívesen vittem volna élve is haza, mert szelíd volt. Ezek e vidéken laknak ép úgy a nagy sasok három faja is, melyek harminczával, negyvenével röpködnek néhány ezernyi magasságban.”

Bánát területén Hofmanssegg grófnak már katonai kísérettel folytatta az útját, hosszan részletezte azokat a veszélyeket, melyek a Fehértemplom utáni hegyvidéken, Mehádija felé közeledve a gyanútlan utazót fenyegették. Bár olykor ő is beleborzongott, láthatóan élvezte a veszélyt, illetve a fennálló veszély következtében az előkelő utasnak szentelt figyelmet. Azután egyszerre szűkszavú lett – s innentől megszakad az úti beszámoló. A szászországi tudós ekkor hallhatott a pesti letartóztatásokról, elképzelhető, hogy a hatóságok iránta tanúsított magatartása is megváltozott. Úgy fordult Bécs felé, hogy hátrahagyott szolgálai vitték utána úti poggyászát és az összegyűjtött természettudományi anyagot. „Csak tőlem függene most, hogy igen hamar második hazát találjak itt; legalább mondhatom, hogy Baranyavármegyében annyira otthon vagyok, mint Szászország bármely részében” – írta még Eszéken, 1794. júniusában kelt levelében. Vajon e pánikszerű menekülés után hogyan őrizte meg emlékezetében e nemes szász tudós az általa bebarangolt vidék magyarjait? Annyi bizonyos, hogy ezen a tájon később is szívesen idézték fel emlékét. Berkeszi István, könyve magyar nyelvű pártfogója 1890-ben a Temesvárott megjelenő Történelmi és Régészeti Értesítőben három folytatásban *Múlt századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról* címmel ismertette Johann Lehmann és Hofmannsegg figyelmet érdemlő művét. A birodalomnak kellett összeomolnia és újabb száz esztendőnek elmúlnia ahhoz, hogy az olvasók figyelmé ismét feléje forduljon.

John Paget, az előkelő angol rajongó

Asszonyszív hozta őt Magyarországra, és a hűség és szeretet marasztalta őt haláláig, választott erdélyi otthonában. John Paget, a szépreményű angol orvosnövendék párizsi tanulmányai után előbb Németországba, onnan pedig Olaszországba utazott, hogy Róma híres orvostudorai mellett gyarapítsa tudását. Ám a velencei farsangi karnevál regényes fordulatot hozott az életébe – megismerkedett a nála hét évvel idősebb, első férjétől éppen válni készülő Wesselényi Polixéniával, Wesselényi Miklós unokahúgával. Kora minden tekintetben különös nőalakja feltételezhetően elbűvölte az angol ifjút, mert 1835 tavasza már Pozsonyban találta őt, ahol 1832 óta ülésezett a diéta. A liberális elveket valló Jonh Paget a magyar reformkor meghatározó alakjainak táborába csöppent, Széchenyi Istvánnal, Wesselényi Miklóssal, Kossuth Lajossal, Dessewffy Auréllal cserélhetett naponta véleményt, vitathatta meg a nemzet történelmivé érett gondjait, s ezzel a forradalom előtti Magyarország legbelső politikai eseményeinek a beavatottja, résztvevője lett. Közben 1835 és 1836 során rengeteget utazott, bejárta Magyarország, Erdély és a csatolt tartományok minden eldugott zugát, arisztokrata családok vendége volt, parasztporták összevisszaságából próbált következtetéseket levonni, gazdálkodási mutatókat böngészett, figyelte a kisvárosok áruforgalmát, alkudozott a piacon, utazott marasztaló sártengerben, és hallgatta az elbűvölő parasztmuzsikát. Pár év alatt a magyar táj legava-

több ismerőjévé, egyszersmind legőszintébb bírálójává vált – véleményét, meglátásait pontos feljegyzésekben örökítette meg. Az angol liberális gondolkodó jegyzetei azonban nem naplószerűek, inkább csak emlékeztető sorok, feltehetően egy később megírandó könyvhöz – de ez akkor még számára sem volt egyértelmű. Egy-egy vidékre többször is ellátogatott, s a kirándulásai során készített jegyzetei alapján később foglalta össze ragyogó országjelentését.

Wesselényi Polixéniával 1837-ben Rómában kötött házasságot, majd két évi európai utazás után a házaspár Kolozsvárra és a közben vásárolt aranyosgyéresi birtokon telepedett le, ahol rövid pár év leforgása alatt a számára igen tetsző mintagazdaságot hozott létre: lovakat tenyésztett, meghonosította a vetésforgót és a szőlőművelést. Tette ezt saját kedvtelésére. 1847-ben Jonh Paget a magyar országgyűléstől honosítást nyert, ettől kezdve élhetett a Paget János névvel is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tragikus bukása után családjával együtt Angliába menekült, s csak 1855 júniusában tért vissza az addigra teljesen elpusztított erdélyi otthonába. Aranyosgyéresi feladatai között első volt, hogy a halastóból kihalásza könyvtárának még megmaradt köteteit.

Jonh Paget Párizsban, felesége kedvéért látott hozzá a magyarországi és erdélyi élményeit összefoglaló mű megírásához. Saját bevallása szerint számára nem az okozott gondot, hogy mit örökítsen meg a látottakból, sokkal inkább az, hogy mit ne foglaljon a műbe, mi az, amit tanácsos inkább elhallgatni, nehogy a könyvet a bécsi udvar a magyar politikai élet vezető személyei ellen felhasználjon. Kétkötetes, több mint kilencszáz oldalas munkája *Hungary and Transylvania; with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical* címmel 1839 őszén Londonban látott napvilágot, s az azóta eltelt százhetven év során mindvégig megőrizte aktualitását, megmaradt a magyarságról alkotott legőszintébb és legteljesebb angol nyelvű forrásműnek. Az első kiadást még a szabadságharc idején, 1849-ben követte a második, rá egy évvel, 1850-ben a harmadik, 1855-ben pedig a negyedik kiadása is megjelent. Amerikában először Kossuth Lajos ottjártakor, 1850-ben, másodszer pedig 1871-ben adták ki a könyvet. Sokáig az egyedüli könyv volt, amely hírünket elvitte a nagyvilágba. S bár munkája alapján szerzőjét 1868-ban a Magyar Történelmi Társaság tagjainak sorába választották, egészen 1987-ig kellett arra várni, hogy *Magyarország és Erdély* címen a magyar olvasó is kezébe vehesse az angol gondolkodó immár történelmi értékű művének kivonatos változatát.

Különös értéke John Paget könyvének, hogy a Magyarországról alkotott határozott politikai elképzelése világosan kiolvasható belőle. Az angol liberális gondolkodó mindvégig Széchenyi híve volt – ebből eredően később politikai törekvéseiben Deák Ferencet támogatta –, s annak *Hitel* című munkájával, az abba foglalt liberális polgári fejlődésről alkotott elgondolásokkal maradéktalanul egyetértett. Magyarország legfőbb gondjának a nemzetiségi kérdést tekintette, de mélységesen hitt abban, hogy a liberális polgári fejlődés önmagában is megoldja a Kárpát-medencében egyre magasabbra tornyosuló gondokat. Könyve megjelenését követően tíz évvel egy levert forradalom keserűségében a

saját sorsán kellett megtapasztalnia, hogy a „soknemzetiségű ország nemhogy nem vált magyar állammennetté, de Isten csodája, hogy egyáltalán fennmaradt”. A magyarság fél évszázadnyi haladékot kapott, hogy még egy kísérletet tegyen a saját nemzeti sorsa rendezésére – hasztalan.

Műve bevezetőjében a szerző felsorolta azt a hatalmas irodalmat, amelyből a magyar történelemmel kapcsolatos ismereteit szerezte. A kor legkiválóbb magyar tudósainak – köztük Csaplovics Jánosnak – német vagy angol nyelven megjelent könyvei ezek, és persze Széchenyi István művei, amelyek megszületésének viszont már maga is tanúja lehetett. Széchenyit egyébként 1835-ben a Zrínyi gőzhajón az Al-Dunáig, a magyar határörvidékig kísérte, ekkor vetette papírra Szlavóniáról szóló feljegyzéseit is.

Egy komolyabb megfenekléstől eltekintve zavartalan és eseménytelen volt a dunai utazás. Az angol utazó számára döbbenetes volt végignézni a hajóvontatók erőfeszítéseit, mély együttérzéssel örökítette meg keserves munkájukat. Később azon is eltöprengett, miért van az, hogy a magyar hajósok egyáltalán nem használják a szél erejét, magyar földön nincsenek vitorlás teherszállító hajók, ezen a területen is mindent az olcsó emberi munkaerővel oldanak meg. „Másnap utunk már nem volt annyira egyhangú – olvasható a feljegyzésekben. – Dél körül elhaladtunk a Dráva torkolata mellett: ez a folyó is jól hajózhatónak látszott. Jelenleg alig használják erre, de lehetetlen nem látni, milyen ragyogó lehetőségeket kínál. Magyarország belsejéből terjeszkedve, útjában elhalad Szlavónia és Horvátország északi határán, felső szakaszán átszeli egész Stájerországot, olyan népcsoportokat kötve így össze, melyeknek lakóhelye minden tengeri kikötőtől távol esik, így aztán a folyami közlekedés komoly előnyökkel járna számukra: mindez, néhány éven belül, megtaníthatná őket, hogy éljenek a lehetőségekkel. A táj változatos volt: hol egy várrom, hol egy dombocská emelkedett ki a síkságból, melyre a parasztságot sietve szőlőkerteket telepítettek. Erdőd vára, két erős, kerek tornyával, valósággal festői látvány, de igen rossz állapotban van, már-már csak romhalmaz. A Dráva torkolatától továbbhaladva, nyugat felől Szlavónia partjai tűntek fel, ez a vidék igen termékenynek látszik, s kitűnően is művelik. A szlavónok, akár csak a horvátok, a szláv népcsoportokhoz tartoznak, és szinte kivétel nélkül a görögkeleti vagy római katolikus egyház hívei. Azt hiszem, e területek és Magyarország többi része közt az az egyetlen különbség, hogy itt kizárják a protestánsokat a földbirtoklásból vagy bármiféle kiváltságból. [...] A vukovári kolostor szép látvány a folyóról nézve. A városnak van némi selyemipara.

Ahogy a folyó kissé elkanyarodott, Palánka romjait pillantottuk meg, majd rövid idő múltán Illók várát. Hatalmas épület, bár, úgy láttam, kissé elhanyagolt. A vár Odeschalchi hercege, akinek óriási birtokai vannak erre felé. Az alacsony hegyes, a nyugati part mentén, egy darabig még kísért bennünket, s a két hegy közt feltáruló réseken át zöld mezőket és ezüst patakokat, fehérre meszelt házacskákat és fantasztikus formájú templomokat láttunk: mindez valóban gyönyörű volt. Hét óra körül annyira besötétedett, hogy balesettől lehetett tartani, így hát Futakkal szemközt lehorgonyoztunk éjszakára. Másnap reggel,

még alighogy ébredtünk, felverték, nézzük meg a péterváradai erődöt. Egyenesen a fejünk felett, ott tornyosult a dombon, bástyaival és tornyaival, villogtatva tűzfegyvereit, ahogy illik, a másik oldalon pedig a *tête du pont* és egyéb kimondhatatlan nevű külső védművek sorakoztak. Bár a modern erődök vajmi kevés építészeti szépséggel dicsekedhetnek, a pétervárad, gyönyörű fekvésével, igazán impozáns látvány. Úgy tudom, erősnek tartják, s a pont, ahol áll, hadászati kulcsfontosságú. Az erődítmény tízezer katonára befogadására alkalmas. A túloldalon fekvő Újvidéket főként görögök lakják; jelentős kereskedőváros.

[...] A pontot, ahol Zimony áll, mintha maga a természet jelölte volna ki, hogy város épüljön rajta. Két hatalmas folyó ömlik itt egybe: a Duna és a Száva, s az általuk alkotott könyökben fekszik a város. Mi sem természetesebb, mint hogy itt van a raktára mindazoknak az árucikkeknek, melyekre a folyó két partján lakóknak szükségük van. Széchenyi gróf azt mondja, hogy a Száva is hajózható, s biztos benne, hogy akárcsak a Dunán, rövidesen itt is megindul a gőzhajóközlekedés. Ha valóban így lesz, Zimony életében új korszak köszönt majd be. Jelenleg főként a Száva túlsó partján fekvő Szerbiával áll összeköttetésben, s tízezer lakójának nagy része is szerb. A belváros utcáinak legtöbbje egészen tűrhető, de a Duna menti rész valami hihetetlenül nyomorúságosan fest, ami azt illeti, a hajóról jóformán nem is lehet mást látni, csak a cigányvárost, nagy csomó sárkunyhót a domboldalban. A gőzhajózás bevezetése előtt Zimonyból indultak az utasok Konstantinápoly felé, s visszatérőben itt kerültek karanténba. A futárok még mindig ezt az útvonalat használják, az utazók azonban jobb szeretik a gőzhajó nyújtotta kényelmet azoknál a hányattatásoknál, amelyekkel a Balkánon át vezető kimerítő társasutazás jár. [...] Tovább haladva, újra csak megpillantottunk valamit, ami felkeltette csodálkozásunkat és kíváncsiságunkat. A magyar part mentén, egymástól talán úgy fél mérföldnyire, apró épületek sorakoztak. Némelyik fából készült s oszlopok tartották, másik részük egyszerű sárkunyhó volt. Mindegyik előtt egy-egy ór álldogált. A magyar katonai határőrség őrbódéi voltak.”

Ha Teleki Domokos ifjú erdélyi magyar arisztokrata a nemzete iránti kötelességének érezte a hazája megismerését és a megszerzett ismeretek terjesztését, John Paget, az előkelő angol liberális gondolkodóból lett magyar hazafi a tapasztalatairól számot adó könyve élére Dante gondolatát írta fel: „Oh boldog Magyarország! csak ne hagyja magát félrevezetni már.” A gondolat akár Széchenyi Istvántól is eredhetett volna, annyi bizonyos, hogy az 1892-ben nyolcvannégy éves korában Kolozsvárott elhunyt, magyarrá lett angolnak teljesületlen óhaja maradt. Emberi nagyságát Jósika Miklós *Az élet útjai*, Jókai Mór pedig *Egy az Isten* című regényében örökítette meg.

Georges Perrot, a fölényes francia idegen

Egy lelkes erdélyi honfiú, egy előkelő szász tudós és egy elszánt angol demokrata után egy francia utazó is felkereste a történelmi Magyarország déli vármegyéit. Róla tudunk legkevesebbet, utazása a maga korában egyébként sem számított már különösebb ese-

ménynek. Georges Perrot, az élénk francia szellem – akit végig az útján politikai szándékok vezettek – 1868 őszén járt a dél-baranyai területen és a határörvidéken, élményeit és tapasztalatait megörökítő könyve 1870-ben jelent meg Párizsban. Művére felfigyelt Sámi Lajos, aki annak kivonatos magyar fordítását *Egy francia utazó déli Magyarországról* címmel még abban az esztendőben öt folytatásban tette közzé a Vasárnapi Ujság lapjain, amely mindmáig ebben a formában maradt az utókorra.

Georges Perrot már a modern kor embere, zszurnaliszta, aki a különöset, a színeset, a szenzációt keresi. 1868 a magyar–horvát kiegyezés éve, Európa politikacsinaló bo-szorkánykonyháiban hátradőltek a hatalmasok, úgy tűnt sikerült elhárítani egy újabb konfliktus-forrás keltette háborús veszélyt. És bár még tartottak a Fiume státusza körüli tárgyalások, a Zágrábban győztesként ünnepelt magyarpárti horvát politikusok újra Pesten tárgyaltak – úgy tűnt tehát nem lesz magyar–horvát háború. De mi rejlik a felszín alatt, a magyar politika tényleg leszerelte a balkáni népek ellenállását? Izzik-e továbbra is a hamu alatt a horvát kérdés, s ami ennél is fontosabb – s aminek jelentőségét néhány év múlva a történelem is igazolta –: mi lesz Bosznia sorsa? Forrongnak-e a muzulmánok, érezhető-e a katonai feszültség a határörvidéken? Várható-e, hogy a kiegyezést ellenző, az önállóságért küzdő horvát nemzeti erők szövetségesre lelnek a Balkánon? S hogyan szól bele Szerbia a politikai élet alakulásába? Egy párizsi zszurnalisztát, aki talán az áltagosnál kissé jártasabb a balkáni történelemben, mindenképpen ezek a kérdések foglalkoztatták akkoriban. És bár Párizsból nézve Magyarország az elnyomó, zsarnoki hatalom, mindenképpen kényelmesebb és kevesebb veszéllyel jár magyar oldalon beutazni a határörvidéket, s a granicsárok biztos erődítményeinek lőréssein át kukucskálni be a „bozsnyák müzulmánok” titokzatos világába. Georges Perrot-t tehát nem Magyarország érdekelte, ő kifejezetten a feszültségtől terhes határovezetre volt kíváncsi, ezért 1868. szeptember elsején Pesten hajóra ült, és lefelé haladt a Dunán. Útközben megcsodálta az őt a Rajnára emlékeztető vízimalmokat, melyeket ugyan festőinek talált, de mégis relikviáknak, az ipari társadalom elavult kellékeinek tekintette őket.

Eszéken az előtte járó utazókhoz, Teleki Domokoshoz és Hofmannsegghez hasonlóan, a város hármastagoltságára figyel fel. Ő, a francia utazó, a vízi malmokhoz hasonlóan az eszéki várat is feleslegesnek tartja, s mint haszontalan kacatot, legszívesebben azonnal eltüntetné azt. „E várat Savoyai Jenő herczeg építette, hogy a törökök ellen a Száva völgyét megvédje, de biz annak még eddig nem sok hasznát vették. Ágyúi, miként nékem többen mondták, soha nem tüzeltek 1848-ig, mikoris a magyarok ama horvát csapatok ijesztgetésére sütögették el néha, melyek a Dráva hídján Magyarországba törni fenyegetöztek. A józan ész ma már azt követelné, hogy a haszontalan kötömeget lerombolják; ezáltal a három városrészt, melyek mindenikét terjedelmes kertek és szántóföldek környezik, s melyek közül most mindeniknek külön s a másikéra féltékeny érdekei vannak, apránként közelebb jutnának egymáshoz, s idővel talán egyesülnének is. (Lám, a francia békepolitikai elképzelések kicsiben is megmutatkoznak! – M. F.) De a bécsi had-

ügyminiszter nem így gondolkozik, ő még mindig sajnálkozva gondol a régi szép időkre, mikor a birodalom legtisztább jövedelmi forrását is elnyelte volna ama vitéz hadsereg fenntartása, amely dicsően megpaskoltatá magát Solferinó és Szadova mellett. [...] a míg e változás meg nem történik, a míg a különböző városrészek és ezeknek most még szerte ágazó érdekei össze nem fűződnek, addig Eszék 14.000 lakója daczára sem lehet egyéb egy nagy falunál.

Megérkezésem után való napon elindultam bejárni Eszék regényes környékét. Bármi egyhangúnak látszik is e vidék egyelőre, és a láthatáron sem folyót, sem hegyeket, sem semmiféle más nevezetes pontot nem vehetünk észre, mely a meglátogatásra érdemesnek mutatkoznék: mindazáltal első tekintetre feltűnik egy átalakulófélben lévő társadalom igyekvő erőlködése, azonnal fölfedezhetjük a tünező félben lévő múlt érdekes nyomait, és jelentkezni látjuk a szebb jövő reményeit és ígérését.” Vajon merre járhatott a lelkes francia utazó, ha Eszék környékén folyót nem talált, de annál gyakrabban találkozott a tünező múlt emlékeivel? És hogyan tüneedett a múlt, ha az eszéki vár, legnagyobb szomorúságára, még mindig rendületlenül állott? Az sem egészen egyértelmű, hogy mi a véleménye Georges Perrot-nak az Eszék környéki falvakról. „Hála a vidék termékenységének s a lakosok szorgalmának, az Eszék szomszédságában lévő falvak kinézése néhány év óta teljesen megváltozott. A régi házak, melyek még most is nagy számmal díszlenek a falvakban, melyeken áthaladtunk, szalmafedeleikkel és a falaikhoz támaszkodó disznóolakkal, szerfölött parasztos és nyomorult látványt nyújtanak, némelyiket csakis az imádság tartja úgy ahogy, de mellettök már mindenfelé igen tiszta és csinos házak emelkednek, téglából építve, szép fehérre meszelve, s imitt-amott vakolat-művekkel díszítve, fedeleik szép vörös cserépből vannak, melyek a napfényben messzire kicsillognak a fák sűrű lombjai közül. Az itteni paraszt igen jól tudja értékesíteni földje termékeit, s ha pedig napszámba megy, igen jól megfizetteti magát.” Ezt követően szerzőnk részletesen bemutatja a táj lakóinak öltözködését, hovatovább azt is elmondja, hogy az asszonyok őt „Attikának albániai származású nőit” juttatták az eszébe. Öltözködésük inkább hasonlít a szerbiai és a „bozsnjákországi” nők viseletére, mint a hagyományos európai öltözködéssre.

„Mindazon öltönyök, melyeket a nők viselnek, saját iparuk művei és egyes ujjai munkái, melyeket a hosszú téli estéken készítenek. Az útfélen több nőt vettünk észre, a mint a kendert tilolták, még pedig a milyen egyszerű, épp oly sajátos gép segítségével. Mozogható vágókés alakú készülék az, csakhogy fából, mely egy kis állvány közepére van megerősítve. A tiloló nő mellett egy kis gyermek tolja egyenlő arányban a kender kévét a fa-vágókés alá, mellyel azoknak megszáradt szárait a nő pozdorjává töri. Hogy pedig a tiloló nő nagyon hamar el ne fáradjon, egy vízszintes fakaróhoz támaszkodik, mely függélyesen álló karókra van keresztbe fektetve.” S hogy e kezdetleges gép mekkora hatást tett a francia utazóra, bizonyítja az is, hogy útítársa, Theodore Valerio rajzban is megörökítette a kender tilolását. Megcsodálják a kukorica tárolására használt hatalmas

kasokat is, amelyek fonott mogyorófavesszőből készülnek, s amelyet ugyancsak lerajzoltak. Találkoznak vándorcigányokkal is, akiknek életkedvét és derűjét hosszasan ecsetelik, mégis, az első dolog, ami igazán ámulatba ejti a franciát, az az Eszék környéki cserfaerdők gazdagsága, ám elcsodálkozik azon, hogy a környék embere mennyire nem becsüli a fát; úgy teremt magának művelhető földterületet, hogy egyszerűen fölégeti az erdőt. Az erdő mélyén lakó „favágó népséget” azonban már nincs idejük meglátogatni, pedig hallották, hogy azoknak különös kenyérsütő kemencéjük van. Mindazonáltal utazónk kifejti, hogy az itt készült hordódonga milyen jótékony hatással van a francia gazdasági fejlődésre.

Georges Perrot és rajzoló társa Magyar-Brodba ért, ahol elhatározták, hogy átmennek a „Száva túlsó partján fekvő Török-Brodba”. Ott elmerülnek a piac forgatagában, viszont nem nyerik el tetszésüket a kacér, ám eléggé bibircsókós török kocsmaitáncosnők. Útjuk tovább vezet a „bozsnjákországi” határőrvidékre, de igazán érdekeset nem nyújtanak az olvasónak – az érdeklődő idegen kellő távolságtartásával és a gyaratmosítók fölényével szemlélik a vidéket. Persze nem zárható ki, hogy francia olvasói számára nagy élvezetet jelentett a magyar–bozsnják határőrvidékről készült úti beszámoló, de hogy a Vasárnapi Ujság olvasói semmi újat nem találtak benne, az egészen bizonyos.

A megidézett négy utazó – Teleki Domokos, Hofmannsegg gróf, John Paget és Georges Perrot műveiben – bár nagyjából egyazon utat járták be – nem különül el élesen Baranya és Szlavónia területe, mi több, olykor Szerém vármegyéről vagy egészen általános formában a határőrvidékről esik szó. Határőrvidéken járt Teleki Domokos is, amikor a Bánátus al-dunai vidékén bolyongott, Hofmannsegg is, amikor a Sajkás-vidéken vagy az Orsovát Mehádiával összekötő kalandos utat a haramiáktól rettegve katonai kísérettel tette meg, de a határőrvidékre volt kíváncsi Georges Perrot is, amikor Brodnál nyugatnak fordult, és a Száva mentén Zágráb felé haladt. Ez önmagában is arról árulkodik, hogy a török kiűzése után, az oszmán világ itt maradt terhes örökségének a súlya alatt milyen nehezen rendeződtek a viszonyok Magyarország déli vármegyéinek maradék területein. És mégis, a korabeli kiforratlanságban is milyen irigylésre méltóan gazdag volt az akkori, XVIII. század végi, XIX. századi világ. A népéletnek volt valami elragadó bája, valami patinás derűje – minden önmagában volt értelmezhető, és minden a kibontakozást, a beteljesülést engedte remélni. Mint ahogyan az 1867-es (és 1868-as) kiegyezést követően mindenki azt hitte, hogy Szent István birodalma újra a régi fényében ragyog. Mekkora elvakultság rejlett a dagadó önbizalom mögött.

Az útirajzok részleteiben benne van szinte minden, ami a XIX. század végén született hatalmas vármegyei monográfiákban olyan bámulatba ejtő pazarságában mutatta meg magát. Az úttörő szerepét vállaló, lelkes tudós, Haas Mihály *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben* (1845) című munkája mélyén még a korai számvetés reményteli derűje munkál, a Várady Ferencz szerkesztette *Baranya multja és jelenje* (1896 és 1897)

című kétkötetes monográfia azonban már a várúr büszke széttekintése a birtokán, mint ahogyan *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című „honismereti monográfia-sorozat” XXI. kötetét, egyben *Szent István koronája országainak* VIII. könyvét, *A Horvát–Szlavonország* (1901) című gyűjteményes munkát is a sokszínűség boldog öntudata jellemezte. De Eszékről már a millennium ünnepi hangulatában sem született várostörténeti monográfia, ami semmivel sem igazolható mulasztása a kornak, főleg akkor, ha tudjuk, hogy 1905-ben Zrínyi Károly tollából a sokkal mostohább sorsú város, *Csáktornya monográfiája* is megjelent. A XX. század már adósunk maradt a nagy művek megalkotásával, s vagyunk jó néhányan, akik érezzük ennek hiányát. Pesty Frigyes, *Az eltűnt régi vármegyék* című könyv szerzője emlékének is adózna, aki vállalná a hiány akár részbeni pótlását.

Idézett művek

- Teleki Domokos: *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt*; kiadatott g. T. D. által – nyomattatott Bécsben, MDCCXCVI; Újabb kiadás: Teleki Domokos: *Egynehány hazai utazások leírása*; Budapest – Balassi Kiadó, 1993. 197 p.
- *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben*; Budapest – Franklin-Társulat, 1887. 142 p. – Hasonmás kiadás: Pannónia Könyvek, Pécs, 1988.
- John Paget: *Magyarország és Erdély*; Budapest – Helikon Kiadó, 1987. 348 p.
- [Georges Perrot]: *Egy francia utazó déli Magyarországról I-V.* (közétette Sámi Lajos); Vasárnapi Újság, 1870. május 8., 231–233. p.; május 15., 243–245. p.; május 22., 261–263. p.; május 29., 272–274. p. és június 5., 286–287. p. – Georges Perrot művéről K.[alapis] Z.[oltán] írt rövid ismertetőt a Magyar Képes Újság 1985. augusztus 8. számában.